

FELJÖTT AZ ÚJHOLD AZ ÉGRE?

PÁRBESZÉDKÍSÉRLET HANKISS ÁGNES GONDOLATAIVAL

KOVÁCS FLÓRA

Hankiss Ágnes (1950–2021) számára a párbeszéd kiemelt szereppel bírt, hiszen abban maga a találkozás valósul meg. A személy és személy közti párbeszéd lényege a megnyíltság, az elrejtetlenség, feltéve, ha igaz párbeszédet akarunk véghez vinni.¹ E szerző esetében megállapítható, hogy élete jelentős részét egy olyan társadalmi közegben töltötte, amely pontosan az elrejtetlenség, az igaz eszmecserek ellen dolgozott. A gondolkodó halála miatt már nincs lehetőség a személyes kapcsolatfelvételre, ám szövegeivel párbeszédbe tudunk lépni (elrejtetlenül), és így kialakítani valamiféle együttes élményt, amelytől éppen együttes, közös léténél fogva fel tud emelkedni az Újhold az égre.² Ezt a kísérletet igyekszik megvalósítani jelen írás.

A TÖRTÉNELEM ELREJTETLENSÉGE

„volnánk mi magunk is – eszerint – beszéd a beszédben
[...] egy-egy kiejtett szó az egyetemes nyelvén?”

Hankiss Ágnes: *Csak az élet*

Ha Hankiss Ágnes munkáira tekintünk, akkor viszonylag egyértelműen kijelenthetjük, hogy a szerző nagyon jó érzéssel tapintott rá a történelem interpretációtól függő voltára. Ennek ellenére vagy esetleg éppen ebből adódóan, újra és újra nekifogott, időnként személyre koncentráltan, időnként pedig elméleti síkon megnyilatkozni a múltról vagy annak egy adott szegmenséről.

A már olykor ködbe vesző megtörténetről való szólás mintegy kötelességként, elvárásaként jelent meg. A felejtés ellen hatás származásához kapcsolódó kultúrájának elválaszthatatlan része. A zsidóság *haggada* műfajhoz ragaszkodása ugyanis elemi: a kivonulástörténetet nemzedékről nemzedékre el kell beszélni.³ Jóllehet Hankiss Ágnes többször úgy említette magát mint nem vallásos egyént, a hagyományból a múlt elbeszélésének fontossága számára nagyon is érvénnyel bírt. Egyrészt a hagyomány egyes darabjainak termékeny értelmezése, „megszaporított továbbadása” (Andrei Pleșu) révén,⁴ másrészt a példázatszerű

1 Hans-Georg Gadamer Martin Heidegger fogalomrendszerén alapuló barátságértelmezését használok az itteni fejtegetéshez. Vö. „igaz barát». Ezen azt értjük, hogy ő olyasvalaki, aki barátunk bizonyult, aki nemcsak látszólag mutat baráti kötődést és érzelmet. Bebizonyosodott már, hogy valódi barát, elrejtetlenül [unverborgen], mint Heidegger mondja”. Hans-Georg GADAMER: *Miként járul hozzá a költészet az igazság kereséséhez*. ford. TALLÁR Ferenc = Uő.: *A szép aktualitása*. ford. BONYHAI Gábor et al., vál. BACSO Béla, T-Twins, Bp. 1994. 146.

2 Utalás a következőre: HANKISS Ágnes: *Csak az élet (scientia profana)*. Széchenyi kiadó kft., h. n. 1989. 114–115.

3 Vö. „Dédapámról, aki haszid volt, tudósember is volt, maga is készített Biblia-kommentárokat”. HANKISS Ágnes: *A lélek térképe*. Pátiria könyvek, Bp. 1992. 225.

4 Andrei PLEȘU: *Jézus példázatai*. Az elmesélt igazság. ford. VISKY S. Béla, Koinónia, Kolozsvár, 2019. 194.

Hankiss Ágnes (1950–2021)
(Vitézy Dávid engedélyével)

közlés módján. A szó ehhez kellett, hiszen az a megtörtétség bizonyítéka, továbbá illeszkedik az általa képzett eljárás az Ószövetség példázatainak szóközpontúságához.⁵ A valaha létezőnek múltjáról nyilatkozni nem kis kihívás! A *Csak az élet* (1989) című kötete haszid szövegeinek értelmezésénél található az az elméleti háttér, amelyre épített. A létezett, szóval rendelkező egyének soha el nem tűnését evidenciaként kezelte, mondván, „ránk hagyta a szavát, és ahol a szó, ott van ő maga is”.⁶ Az interpretációkhoz ugyanakkor a szó mélyéig kell eljutni,⁷ azaz a szó megnyíltságát kell elérni, azt, hogy elrejtetlenül mutatkozzon előttünk, hiszen a haszid történetek „tanulsága mindig megbújik a sorok között – kibontásra várva”.⁸ A példázatszerűség hozadéka a felfedve elrejtés és elrejtve felfedés, amely folyamat tekintettel van minden hallgatójára, mégpedig egyénileg, annak spirituális szintjétől függően.⁹ A szó a szemantikai mező tágassága, folyamatos bővülése miatt feltérképezhetetlen, behatárolhatatlan, így túlmutat az individuumon, Hankissal szólva, „aki nagyobbak gondolja magát a szónál, nem az a fajta ember, akiről mi most beszélgetünk”.¹⁰ A történetek bővíthetnek a szavak jelentésbeli bővülése okán, eltérő értelmezésekben maradhatnak fenn, ám a lényeg a megmaradásuk.¹¹ Amíg van, aki elmondja őket, addig léteznek: „Dédapám különben már nem ismerhette személyesen a Mestert. Csak sokat emlegette; szegről-végről, valahogy. De mivel szerette és mesélte a történetet – hát megtörtént vele magával is.”¹² A megtörtétség nem féltetetlen a realitásban végbement ismétlését jelenti, hanem az értelmezés folyamatának tanúsítása is megbújhat benne. Ezáltal sokkal inkább az elvont tapasztalat és az abból való tanulás talaján lehet állni. Az elmesélt „szeretete”

5 Uo. 36.

6 HANKISS: *Csak az élet*. I.m. 109.

7 A betű lábáig, ahogy a francia mondja; márpedig a francia kultúrkör elemi erővel hatott Hankiss Ágnes gondolkodására.

8 HANKISS: *Csak az élet*. I.m. 110–111.

9 PLEŠU: I.m. 60.

10 HANKISS: *Csak az élet*. I.m. 53. A szó teológiai sokrétősége sem hagyható emellett figyelmen kívül.

11 Plešu eléggé ironikusan nyilatkozik ugyanakkor az értelmezések túlbujánzásának divatjairól. Vö: *Az egzisztenciális ész kritikája* = PLEŠU: I.m. 303–325.

12 HANKISS: *Csak az élet*. I.m. 130.

tehát nemcsak és kizárólag pozitív tartalmú eseményekhez kötődhet, hanem az abból való tanulsághoz, így az elrejtetlenséghez is.

A példázatszerűség profanizált változatát, nyomait megtapasztalhatjuk Hankiss Ágnes nem egy elemzésénél. A történelemnek, a közéletnek olyan alakjai foglalkoztatták, akik (legalább) saját maguk előtt igyekeztek elrejtetlenül megmutatkozni. (A külvilág felé ez nem mindig lehetséges, lásd később.) Ehhez a nyelv és a szó elrejtetlensége szükséges, hiszen ha választásokat akartak hozni mind maguk, mind a közösség érdekében, akkor azokat verbalizálni kellett. Ezek az egyének döntéseikért készek voltak a felelősségvállalásra, a szerző szóhasználatával *autentikus létben* szerettek volna megmaradni.¹³ Főleg olyan társadalmi berendezkedés időszakában merülhet fel az egyénben az autentikusság kérdése, amikor éppen erős ellenirányú mozgások látszanak a közös térben. Ilyen periódus volt 1956 ősze. A forradalom eseményeit az író, gondolkodó még gyermekként láthatta. A szülők aktív szerepe az autentikussághoz kötődött.¹⁴ A felelősséget ezért kellett magukra venni. Az akkori beállítottságot ő szintén hordozta tovább magában. Aczél Györgynek például ezért egyértelmű volt, hogy meg kell kérdeznie tőle, tudja-e garantálni a konfliktusnélküliséget személye körül.¹⁵ Az autentikusság velejárója a garancia elutasítása, azaz a jövőbeni felelősség már előre felvétele.

A *Kötéltánc* (1987) című könyvben vizsgált múltbeli individuumok nem gyakorol(hat)ták feltétlenül autentikus létüket. A fiatal Martinovics Ignác feltételezhetően hitt az őszinte érdeklődésben s ez egész pályafutására rányomta bélyegét. A római rendházfőnök küldöttjének tudakozódására nézősereg előtt bevallotta meghasonulását.¹⁶ Később szükséges volt visszavonnia megállapításait, még azonban sodródik majd hasonló helyzetekbe. Bethlen Gábor autentikus természetét csak maga előtt tárhatta fel, hiszen *kötéltáncot* kellett művelnie a német és a török szorításában: „a küldetés – amely formáját tekintve *kötéltánc*hoz hasonlítható – egyrészt magában foglal egy célt, ami most egy egész közösség érdekével azonosítható; másrészt pedig eszközként s egyben szükséges rosszként ügyes mimikrit és kényszerű megalkuvást”.¹⁷ Bethlennél az elrejtetlenség fel sem merülhetett, ő a magányra predesztinálódott. Abban reménykedhetett, hogy a jövőbeni *visszanéző* tekintet összességében, egységesen látja majd munkásságát,¹⁸ ily módon értelmezve lesz elrejtetlensége.

A 20. század közepének, második harmadának Magyarországon ugyancsak megkérdőjeleződött az autentikus lét vállalhatósága. Még ha az individuum önnön maga számára autentikusan cselekedett is, környezetében ennek a képnek a széttörését megkísérelhette a hatalom. Egy ilyen eljárás alkalmazása feltételezhető dr. Szalai Sándor szociológus professzorral szemben, aki 1956 aktív részese volt az egyetemen. A forradalom leverése után sem rejtette véka alá gondolatait, több rendszerellenes értelmiségi csoporttal tartott fenn kapcsolatot, az úgynevezett Mérei-kör közelében állt.¹⁹ A külső szemlélő valóban autentikus létet tulajdonított neki, hiszen Szalai felelősséggel viselte gondolatait. A hatalom úgy változtatta meg a róla alkotott véleményt, hogy autentikusságának tényét kérdőjelezte meg környezetével: a közösségbe beépített egy személyt, aki hitelességét ásta alá különböző álhírekkel. Márpedig „ha egy baráti közösség vagy politikai csoportosulás hiteles embereit körmönfont

autentikus létben
megmaradni

13 HANKISS Ágnes: *Kötéltánc = Uő.: Kötéltánc*. Go-press, Bp. 1987.

14 Édesanyja, Köves Erzsébet Losonczy Géza államminiszter titkárságát vezette, édesapja, Erdős Péter pedig ez időben a pártellenzékhez tartozott. Az édesanya révén tartozott tehát a család a Nagy Imre-körhöz. A történetekről bővebben: *A snagovi foglyok. Nagy Imre és társai Romániában*. összeáll. BARÁTH Magdolna – SIPOS Levente, Napvilág Kiadó–Magyar Országos Levéltár, Bp. 2006.

15 Hankiss Ágnes pszichológus, politikus. Kossuth Rádió, *Arcvonalok*, 2014. 20:00–20:42. <<https://nava.hu/id/1866218/>>

16 Lásd például: „Bajára látogat ugyanis a római rendházfőnök küldötte, forma szerint azért, hogy meghallgassa és orvosolja a növendékek esetleges panaszait. [...] Martinovics azonban – ekkor először – elkövet egy alapvető hibát: a meghallgatás rituális helyzetét valóságosnak és jóhiszeműnek feltételezi. Bevallja kiabrándulását és belső meghasonlását, s a római rendházfőnök Bajára látogató küldöttétől felmentését kéri fogadalmi alól és elbocsáttatását a rend kötelékéből”. HANKISS Ágnes: Martinovics Ignác. Egy soroskonfliktus szerkezete. *Valóság*, 1978/10. 32. (Újraközölve a *Kötéltánc* című kötetben.)

17 HANKISS: *Kötéltánc*. I.m. 334.

18 *Uo.* 349.

19 Mérei Ferenc klinikai szakpszichológus értelmiségi köre. Vö. *Lejáratás és bomlasztás. A Hálózat örök. rend.* HUTT Gergely, Planet Film, 2014.

technikákkal sikerült a többiek előtt sötét színben feltüntetni, hitelét lerombolni, nem csupán a célszemély maga látta kárát, de elindította a közösség összetartó erejének, önmagába és céljaiba vetett hitének az erózióját is.²⁰ Az értelmiség egymás közti bizalmatlansága segítette ezt a folyamatot. Hankiss Ágnes nem tartotta egyedi esetnek a professzor elleni hadjáratot. A beépült egyén(ek) jelentéseiben megbúvó grammatikai mutatóványok szintén felvethetik az autentikus lét kérdését, bár inkább kifejlődésének zsákutcába ütközését. A jelentést tevő „rendre valódi nevén, egyes szám harmadik személyben referál saját magáról. [...] Talán nagyobb biztonságban érezték magukat, ha nem csupán fedőnevük mögé bújtak, hanem valós személyüket grammatikai fedéssel, az egyes szám harmadik személy használatával is eltüntették”.²¹ Az ügynökben felmerülhetett a jövőre, a lehetséges változásra vonatkozó félelem és felelősségre vonás, azaz saját kilétét szerette volna – amennyire csak tudta – titokban tartani. Emellett azonban az egyes szám harmadik személy használata eltávolítást is jelenthet: az egyén nem ezt a szerepet szánta magának, ő a jelentő szereptől távol áll, hiszen önnön magáról olykor szintén ír. Autentikussága nem a jelentésírásban volt, hanem egy ettől független létben lehetett volna. Az egyén tehát szerepek között mozgott. A felelősségvállalást, így az autentikusságot számúzta életéből. Még saját maga előtt sem nyílt meg, nem volt elrejtetlen. Az elrejtetlenség nem adatik meg mindenkinek.

ELREJTETLENSÉG ÉS MŰVÉSZET

*Pihen a gyár, pihen a gép,
nem kattog a szíve, ha jön a sötét.
De mert az én szívem még sincsen vasból,
én megyek feléd.*

Karády Katalin–Lantos Olivér-duett

A *haggada* műfaja a szépirodalmi műveket sem kerülte el, a 20–21. században ismételtelen fel-feltűnik, akár az írások meghatározásánál is. Ezzel a műtípussal próbálkozó szerzők azonban nem győzik hangsúlyozni, hogy az elmondottakban – legyen az akár egy családtag múltjából felmerülő történet – mindig csak a saját történetüket, az adott személyről alkotottat képesek elmesélni.²² Hankiss Ágnes esszéiben és szépirodalmi szövegeiben mintha ugyancsak a családja esetére keresett volna magyarázatot. Ezt igyekezett a korból adódóan allegóriával közölni.

Nem meglepő, hogy ez előbbinek köszönhetően teremtődött meg számára a különállás, amelyhez vélhetően ragaszkodott is. A *Lélek térképe* (1992) című kötetében a „Személyes Egyiptom”, azaz a határok, a körülzártság felszámolását húzza alá, amely éppen a különálláshoz vezet.²³ Eltérő módon viszonyult hozzá az az értelmiségi közeg, amely őt körülvette: Tamás Gáspár Miklós a *Kötéltánc*-könyvről írt s néhány ponton nehezményező kritikájában korabeli sztárnak nevezte;²⁴ Schmidt Mária jól diagnosztizálva különállásának negatív hozadékát említette meg;²⁵ Medgyessy Éva pedig az értetlenségről, zavarról nyilatkozik a kortársak egy részénél.²⁶ Az ironia alkalmazása szépirodalmi írásaiban, továbbá annak felfedezése az elemzett helyzetekben s az önironia

20 HANKISS Ágnes: *Lejárás és bomlasztás*. Hamvas Béla Kulturakutató Intézet, Bp. 2012. 5.

21 Uo. 7–8.

22 Vö. VISKY András: *Júlia. Párbeszéd a szerelemről*. Fekete Sas Kiadó–Magyar Rádió, Bp. 2003. és Uő.: *Kitelepítés*, Jelenkor, Bp. 2022. (Utóbbihoz lásd: URI Dénes Mihály: „... a seholba vetnek nekünk ágyat”. *Kommentár*, 2023/1. – a Szerk.)

23 Vö. „Egyiptom nemcsak földrajzi hely, hanem lelkiállapot is. Egyiptom héber neve – Micrajim – összefügg a *méjcarim* szóval, amely »határokat«, »körülzártságot« jelent. Az Egyiptomból való »személyes megszubadulás« önmagunk meghaladását jelenti; saját korlátaink meghaladását. »Mindannyian rendelkezünk lélekkel, az Örökkévaló szikrájával, mely lényege szerint végtelen és kötetlen. Személyes Egyiptomunk ennek a szellemi lehetőségnek a beszorítottságát, lezárttságát, korlátozottságát jelenti.« HANKISS: *Lélek térképe*. I.m. 150.

24 TAMÁS Gáspár Miklós: Szereptávolítás. *Magyar füzetek*, 16. szám, 1985. 199.

25 SCHMIDT Mária: *A mi kutyánk kölyke: Ifj. Rajk László = Uő.: Korszakhatáron*. Közép- és Kelet-Európai történelem és Társadalom Kutatásáért Alapítvány, Bp. 2022. 252.

26 MEDGYESSY Éva: *Kamerapárhaj. Vitézy László pályája*. Közép- és Kelet-Európai történelem és Társadalom Kutatásáért Alapítvány, Bp. 2022. 161–162.

beemelése önnönmagával szemben mind árnyalhatta és némely befogadónál nehezíthette is a pozicionálást (Tamás Gáspár Miklós rábukant az öniróniára).

Bethlen Gábor személye és társadalomszemlélete rendkívüli módon foglalkoztathatta Hankiss Ágnes, hiszen „szépirodalmi” munkában és esszében is kitért rá. Úgy tűnik, hogy számára a múlt leírhatósága és majdani interpretációja az igazán fontos egy-egy történelmi alak esetében. Bethlen-értelmezésének, így múltértelmezésének felfejtéséhez három szöveg egymásra hatását szükséges megvizsgálni. Az *Érzékeny búcsú a fejedelemtől*²⁷ mottójaként E. T. A. Hoffmann *Murr kandúr életszemlélete, valamint Johannes Kreisler karmester töredékes életrajza* című regényéből szerepel részlet.²⁸ Emellett nem feledkezhetünk meg a *Kötéltánc*-könyv Bethlen-esszéjéről sem, de arról sem, hogy az *Érzékeny búcsú a fejedelemtől* egyik címváltozata *Kötéltánc* volt. A három alkotás három különböző műfajt képvisel: Hoffmann igazi 18–19. századi regényt írt, az *Érzékeny búcsú a fejedelemtől* filmforgatókönyv, míg a *Kötéltánc*-kötet darabja esszé. A műfaji eltérésből adódik az ábrázolásmódbeli differencia. A különbözőség attól még látványos marad, ha a filmforgatókönyvet a kiadó bejegyzését ignorálva a regények közé soroljuk, hiszen a hoffmanni regényszerkesztés nem felel meg a hankissinek. Azon már elgondolkozhatunk a két művet egymás mellé téve, hogy Hankiss Ágnes forgatókönyvébe Hoffmann írásából vándorolt-e az irónia, esetleg a mottó generálta az alakzatot, vagy az *Érzékeny búcsú a fejedelemtől* maga hordozza e jellemzőt. Az esszé mindenestre tükröz valamit a fejedelem irónia iránti fogékonyságából, lévén, hogy Bethlen önnön tetteinek jelenbéli és lehetséges jövőbeni felfogása közötti módosulásban reménykedett, azaz egy akkoriban még nem létező, visszanezézó tekintetet óhajtott.

Hoffmann írásaitól nem idegen az irónia. Ezért állítja róla Szerb Antal, hogy „humora az intellektuális humor, érzelem és gúny arányos keveréke”.²⁹ Az alakzat magában foglal valamiféle ellentétből eredő diszszonanciát. A *Kis magyar retorika* pontosan ebből a nézőpontból veszi górcső alá – „az irónia (*simulatio*) valamely tárgy, személy, tulajdonság, esemény stb. meghatározása, jellemzése az ellentétét jelentő szó tagadó formája vagy olyan szövegösszefüggés révén, mely a valóságosan mondott ellentétét jelenti. A szó (illetve szószerkezet) valódi jelentését tehát a kontextus, a hangsúly vagy a szituáció határozza meg. Általában valamely dolog vagy jelenség értéktelenségét, jelentéktelenségét teszi nyilvánvalóvá.”³⁰ Murr kandúr életének eseményei azért keverednek a karmester életrajzával, mert a macska saját történetének ismertetése közben a gazdájánál lévő könyv papírjait semmibe vette, azokat selejtnek vélte, itatósnak, alátétnek használta, majd a kéziratban hagyta. A helyzetet csak fokozza, hogy mind a kandúr, mind Johannes Kreisler esetében életrajzról beszélhetünk, ráadásul az előbbit egy macska „karmolja” lapra. A felejtés vagy a nem tudás a két sors kapcsán hasonló: az állat és Kreisler története hézagokban bővelkedik, a kronologikus rend már egyik-másikba furakodásai, a papírok váltakozása miatt sem képződhet meg. Az olyan szerkesztői, „főszövegbeíró” betoldások, amelyek jelzik az egy adott szálon belüli szakadást, még inkább ráirányítják a figyelmet az egységes história felvázolásának lehetetlenségére. Az külön megmosolyogtató, s az irónia működését jelzi, hogy a hozzászólás emellett az eltűnt rész felesleges voltával érvel („az oldalszám szerint azonban csak nyolc hasáb hiányzik, s ez nem tartalmazhatott különösebben fontos részt, mert a következők úgy nagyjából eléggé jól kapcsolódnak

27 HANKISS ÁGNES: *Érzékeny búcsú a fejedelemtől*. Magvető, Bp. 1985.

28 E. T. A. HOFFMANN: *Murr kandúr életszemlélete, valamint Johannes Kreisler karmester töredékes életrajza*. ford. SZABÓ Ede, Európa, Bp. 1967.

29 SZERB ANTAL: *A világirodalom története*. Magvető, Bp. é. n. 452.

30 SZABÓ G. ZOLTÁN – SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: *Kis magyar retorika. Bevezetés az irodalmi retorikába*. Helikon, Universitas, 1997. 142–143.

Hankiss Ágnes korai művei: *Kötéltánc* (1984), *Érzékeny búcsú a fejedelemtől* (1985) és *Csak az élet* (1989)

az előzményekhez”).³¹ Az idézet szinte a gadameri emlékezéselmélet segítségét ajánlja az olvasónak, aki viszont tisztában van vele, hogy az emlék sokféle, alakulása pedig az elvétel és a betoldás kettős játékát valósítja meg.³²

Az *Érzékeny búcsú a fejedelemtől*-könyv Don Diego alakja, akit Bethlen életrajzának megírásával bíztak meg, ugyancsak az emlékezet e természetébe ütközött lépten-nyomon. A spanyol lovagot munkájában zavarta az előzmények ismeretének hiánya. Ennek pótlására több forrásból igyekezett meríteni. A közlők eltérő, egymásnak néhol ellentmondó műtdarabkákban részesítették. Az életrajzíró hiába kísérelt meg egy egységes múltat felépíteni; „nem tudok csak a jelenről írni. Beleütközöm akarva-akaratlanul az előtörténetbe [...] hogyan lehet megragadni a dolgokat elfogulatlanul, a maguk teljességében, úgy, hogy mindenkinek az igazsága benne foglaltassék” – mondja.³³ Don Diego szembesült azzal, hogy egy független, összegző múltértelmezést nem tudott alkotni, ha más nem, forrásainak hatása érintette. Bethlen figyelmeztette arra, hogy a közösség számára hasznos legyen a munkája: „csupán arra kérem, hogy közben mindig legyen tekintettel a körülményeinkre... alapvető érdekeinkre”.³⁴ Jóllehet Don Diego lázadt feladata elején az irányítás mértékétől, végül magára vette Bethlen nézőpontját, elfogult lett. A spanyol lovag azonban mégsem vált az erdélyi vezető szellemi alkatának másává. Megértette, látta a kettős szorítás tényét: „Itt vagyunk mi – magyarázza Bethlen –, itt meg a »nagyok«, a német-római császárság... és a szultán birodalma”;³⁵ ám az ebből eredő szükséges iróniát nem szervesítette világtérképében. Bethlen iróniájának lényege ugyanis a kontextus tökéletes ismeretéből következett, feltételezte, hogy a hallgató pontosan érti az elmondottakat, még ha a verbalizáltak vagy a nonverbális jegyek eltérőt is, illetve ki nem mondottat sugallanak. A Kemény Jánosnak címzett szavak az igazság olyan kreálására szólítanak fel, amelyek nem függetlenek az egyén akaratától; igényt kell tartani mindenekfelett az állított igazság védelmére, netalán függetlensége melletti érvelésre. A gesztusjegyek jól kiegészítik a szöveget, ráhatást gyakorolnak:

„a fejedelem elmosolyodik. – Az igazságnak sokféle arculata van. Ma ez az igazság, holnap amaz. Az igazság sohasem független az ember akaratától. Nemes ügyet képviselünk... meg kell teremtenünk hát a magunk igazságát.”³⁶

A történelem, a múlt elmesélhetőségének problémája vezette Hankiss Ágnes a 17. századi Forgách Zsuzsanna-történethez is *Széphistória* (1988) című regényében,³⁷ amelyben az irónia az elmondás módjára nagyban támaszkodik. A szövegből való ki-kikacsintások egyrészt a humor felvillanásai, mint például ez: „»Bűnös, aki bűnös« – lám, megint egy tautológia! Minden erkölcsi és szellemi próbatétel elkerülésének kedvelt nyelvi eszköze – a »kispolgár« világegyetemében, az okos Roland Barthes szerint”;³⁸ másrészt a jelen, a szerző jelenének betüremkedései. Az ismert francia teoretikus, Roland Barthes nevének említésén túl a 20. századra való célzás másképpen is felsejlik. Régióink 1989/90-ig tartó politikai helyzete és a 17. századi közötti hasonlóság teremtődik meg.

Precíz megfelelést nem hoz létre a mű, hiszen a szerzőnek még allegóriát szükséges alkalmazni, illetve kizárólag csak utalhat a hatalom kigúnyolásának pozitív tartalmára, például így: „ez a per – »a korszak tükre« – nem egészen koholt per, a szó legpikánsabb, mai értelmében; itt a vádlott percig sem vállalja magára a kifestett és kikapírgált »bűnököt“.”³⁹ Az irónia benne foglaltatik a kifejezések használatában (például „kikapírgált” vagy a *bűnököt* idézőjeles szerepeltetése), az idegen hatalommal szembeni lehetséges hűtlen-

»» fejedelmi iróniát tükröz

31 HOFFMANN: *I.m.* 408.

32 Vö. Hans-Georg GADAMER: *Költeni és gondolkodni Hölderlin Emlékezés című verse tükrében*. ford. OROSZ Magdolna = *Uő.: A szép aktualitása*. *I.m.* 202–227.

33 HANKISS: *Érzékeny búcsú... I.m.* 105–106.

34 *Uo.* 37–38.

35 *Uo.* 38.

36 *Uo.* 27–28.

37 HANKISS Ágnes: *Széphistória*. Széchenyi, h. n. 1988.

38 *Uo.* 97.

39 *Uo.* 68.

A fejedelem köszöntése
– Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629) ábrázolása 1621-ben (Pricyl)

ség nem tekinthető a narrátor szerint bűnnek. A '80-as évek olvasója érti a sugalmazást.

A történelemtől való megnyilatkozás kritériuma szintén megvalósul a narrátor idejének feltárásával, lévén, hogy a múlttól csak akkor hiteles a megszólalás, ha a megszólaló képes megadni, érzékeltetni jelen idejét. Ehhez viszonyítva interpretálódik a múlt, a *Széphistóriában* az 1600-as évek eleje. A dátum meg is jelenik: „tessék, tessék, szép magyar história rozoga ringlispíljén most ebbe és csak ebbe a kocsiba lehet beszállni! 1600. január elseje volt.”⁴⁰ Mivel csak a régi felelevenítésével lehetett a jelent bemutatni, az elrejtetlenség fel sem mérülhetett. A múlt elbeszélői ugyancsak efféle csapdába ütköztek, nem írhattak bármiről, ámbar nem egy másik kor eseményeihez fordultak az aktuális elbeszéléséért a regény egy részlete alapján: „inkább hallgattak a szemérmes krónikások... Vagy a szemérmes krónikák? (Általában nem a krónikások, csak a krónikák szemérmesek, ugye?).”⁴¹

40 Uo. 58.

41 Uo. 9. A részlet magánéleti szála nem gyengíti a krónikák működési módjára vonatkozó megállapítást.

Hankiss Ágnesnek gratulál
Orbán Viktor miniszterelnök
(Orbán Viktor hivatalos
Facebook-oldala)

Hankiss Ágnes két, most elemzett irodalmi munkájában országunk helyzete azonos és a más népektől való függőségben mutatkozik meg; mint írja: „A katonák meséltek. Mi másról, mint a pusztulás tucatnyi válfajáról, a török és a német kegyetlenségéről, elhurcolt emberekről, éhhalálról, öldöklésről, nyomorról és testvérgyilkosságról – a romlás közelgő századának egész szenvedéstengere és minden kísértete elvonult a lányok szeme előtt a beszámolóik nyomán.”⁴² Nem véletlen, hogy a választott korszakkal, a 17. századdal és a rákövetkezővel lehetett a szemléltetést végrehajtani, azaz az allegóriát működtetni. Az önállóság reménye a régmúltnak és a 20. századi időnek is szólt.

Az *Érzékeny búcsú a fejedelemtől* és a *Széphistória* a művészetek világát kommentáló beemelésével szintén megtalálja közös pontját. Nem felejthető el tudniillik, hogy az előbbiben Don Diego alakja egy színtársulattal olyan produkciót készít elő, amelynek főbb jellemzői párhuzamba állíthatók a bethleni politika mechanizmusaival.⁴³ A *Széphistória* két figurája a jelmeztervezőként is számontartott Giuseppe Arcimboldo képe előtt szemlélődik; az alkotás hatása miatt ellenben a valóság szövetkezései nem tudnak célt érni. A festmény téríti el a politika beszédmódját. Illésházy István síremléke viszont a szobrászművészet lehetőségével imitálja a már múltbeli ember viselkedését, magába rejtekezését és lopott felügyeletét a külső erőkkkel szemben, amikor „talán csak a tekintet kőbe vésett irányával üzent a szobrász: a pillantással, amely oldalra les gyanakvó és ravasz éberséggel, miközben a fej marad *vis-à-vis* a sírlátogatóval, csak a szemgolyó, a szem sarkába csúsztatva, titkon másra figyel, mint akivel

⁴² Uo. 27.

⁴³ HANKISS: *Érzékeny búcsú... I.m.* 139–141.

szembenéz”.⁴⁴ A halott már „kiszólni” sem annak szól ki, aki előtte áll, hanem egy másik valakit kémlél. A nádor élettapasztalatát, a felügyelet soha el nem maradható voltát sikerült a kőfaragónak megragadni. Az elrejtetlenség fel sem merülhetett a közegben.

A művészetek azonban minden korban, melyben a megnyilatkozás bármi szűk térben és módon is valósul meg, reflektálnak az elrejtettségre. A korlátozottság időszakában a társadalom olvasási módja igazodik, az idézőjelek megsokszorozódnak. Netalántán még ott is véli az egyén a meglétüket, ahol valójában kérdéses. Ez történt 1979-ben Magyarországon Karády Katalin lemezének megjelenésével. Hankiss Ágnes igyekezett a hatalmas eladási számot megmagyarázni, és azt diagnosztizálta, hogy sokan az énekes-színésznő rehabilitációját, majd ehhez kapcsolódva saját családjukét akarták felfedezni a zenemű Pepitánál való publikálásának lehetőségében. Az idézőjelek világának, a feltételezések túlburjánzásának lehetett tanúja a társadalom: a Karády-album piacra kerülésébe talán többet látott bele a közeg, mint ami meghúzódott mögötte, tekintettel a vágyott jóvátételre, amely sok családot érintett volna.⁴⁵ Emellett az énekesnő személyes sorsának következtében a dalok megterhelt értelemmel bírtak. Egy-egy zenei anyag olyan tartalommal telítődik meg, amely keletkezésekor még nem merült fel, ám a hazai közönség viszont tudatában volt/van az életútnak, ráadásul vegyítette/vegyíti Karády életének eseményeit a sajátjával. Mi több, ebben az évben Cseh Tamás *Fehér babák takarodója* lemeze szintén a polcokra került, amelyen helyet kapott a *Tábori lap Karády Katalinnak* című dal is. Karády egykori, *Tábori levelezőlap (Jó éjt, drága kis hadnagyom)* és Cseh Tamás adott munkája közötti kapcsolat felfedezése nem okozhatott nagy gondot a befogadóknak, jóllehet Karády albumán a *Tábori levelezőlapot* nem szerepeltették. A későbbi előadó többnyire iróniával bíró művei az alakzat természetéből adódóan tudtak/tudnak a helyi értékükön értelmeződni. Az elrejtetlenség megállapításához az irónia működés módjának gyakorlati tapasztalata volt szükséges, amely nem volt szokatlan egy-egy Karády-dal esetében sem. Elég, ha a *Munka után* című, Lantos Olivérrel együtt énekelt dalra gondolunk.⁴⁶

autentikus szerző,
szerzői hitelesség

AUTENTIKUS IRÓNIA

A felügyelt térben az irónia alakzata tette lehetővé a megszólalást. Mivel annak felfejtéséhez szellemi erőfeszítés szükséges, nem jelentett nyílt veszélyt. Az irónia jelen volt, nyíltan (éppúgy, mint az allegória), csak éppen feltételezett egy gondolkodási sort. Az elrejtetlenség a szellemi kapacitással társult. Az irónia sokkal inkább felrázott, mint megszüntetett.⁴⁷ Az idézőjelek világa ezért hagyta – még ha ideiglenesen is – működni. A hatalom mindenkor sejti, hogy rezignáltsághoz vezethet, érdektelenséghez a politikai tér iránt. Az autentikus egyén viszont nem szeret a rezignáltság végletéig eljutni, ám iróniát szükséges alkalmaznia éppen azért, hogy megmaradhasson. A felelősséget viszont vállalja, amikor szövegei értelmezését kéri rajta számon. Hankiss Ágnes az ilyen egyének és történeteik iránt érdeklődött leginkább. Elkerülhetetlen volt tehát számára az irónia használatába ütközés, annak kutatása, a szóval való foglalatosság. A történelmi, a társadalmi és az egyénben bekövetkezett változásokat elrejtetlenül csak ez után tárhatta fel. ■

44 HANKISS: *Széphistória*. I.m. 212.

45 Vö. „A felszabadított múlt öröme egyébként többeket ahhoz a következtetéshez vezetett el, hogy a lemez kiadása valamiféle *jóvátétel*: jóvátétel Karády Katalinnal szemben. Ebben a képzetben azonban nem nehéz felismerni a kivetítés lelki mechanizmusát: a Karádyval szemben elkövetett méltánytalanság és jóvátétel képzetébe sokan saját hasonló élményüket dolgozták bele.” HANKISS Ágnes: *Karády Katalin* = Uő.: *Kötéltánc*. I.m. 300. Kiemelés az eredetiben.

46 KARÁDY Katalin – LANTOS Olivér: *Munka után*. Durium/Patria, 1945–49. <<https://hangtar.oszk.hu/gramofon/jo-ejt>>

47 Nyikita Mihalkov filmjei kapcsán írt erről más összefüggésben, vö. HANKISS Ágnes: *A harmadik stádium küszöbén* = Uő.: *Kötéltánc*. I.m. 320–321.